

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 340.11

В. Завальнюк,кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ТРАДИЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЯК ПІДґРУНТЯ АНТРОПОЛОГІЗАЦІЇ ПРАВА УКРАЇНИ

Трюїзмом вітчизняної юриспруденції стало твердження про наявність традиції правового нігілізму українців [1, с. 66–70; 2, с. 420–432; 3]. Такі оцінки перегукуються з аналогічними висновками про менталітет росіян, яким нібито властиві багатовікові традиції деспотизму, всесилья влади й безправ'я населення, правовий нігілізм, відсутність досвіду свободи, права, самоврядування, демократії, конституціоналізму, політичної та правової культури, підлегле становище суспільства у відносинах із необмеженою й безконтрольною владою [4, с. 353]. Погоджуючись лише деякою мірою із цими висновками, зауважимо, що навряд чи від минулого українським народом, як і російським, успадковано лише негативні фактори. Вважаємо, що минуле й сучасне будь-якої соціальної спільноти є неможливим без позитивного досвіду правового регулювання суспільного життя. Не є винятком у цьому аспекті також український народ.

Цілісність права досягається не лише збереженням і використанням традицій, забезпеченням наступності, а й самим існуванням того, що за аналогією з культурною спадщиною може бути названо правовою спадщиною. Правова спадщина – це сукупність зв'язків, відносин і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремої правової культури, правової системи чи право-

вої сім'ї. Правова спадщина втілюється в сукупності правових цінностей, закладених в основі будь-якої правової системи, за допомогою яких існує, функціонує й розвивається право. Національна правова культура в кожний конкретний момент включає правову спадщину та творить її.

Для визначення ролі й значення правової спадщини українського народу в антропологічному повороті сьогодення важливо визначити її місце в системі геополітичних і культурно-правових координат. Вважаємо справедливим висновок, що правова система України складалася під впливом як західної, так і східної традицій права [5, с. 161–169]. Зокрема, це проявилось у рецепції греко-римського права. Водночас очевидним є також власний внесок української спільноти в правовий розвиток. Адже протягом тривалих періодів буття вітчизняного права воно розвивалося, спираючись переважно на власну традицію права. Це стосується насамперед періоду давньоруського права, а також радянського права з його надмірною ідеологізацією й посиленням зв'язком із державною владою. На думку Ю.М. Оборотова, сучасний правовий розвиток України слабко орієнтується на використання своєї правової спадщини, характеризується значною правовою акультурацією, зокрема й некритичним використанням західної традиції права [6].

Вважаємо, що антропоцентризм, наявний у правових системах сучасності, не був чужим для української правової традиції, що значною мірою зумовлювалося власним розумінням і сприйняттям християнства [7]. Християнство повсюдно у світі підготувало ґрунт для антропологічного праворозуміння ідей про єдність людського роду, рівність його членів, неприпустимість дискримінації на соціальній або національній основі («немає ні бідняка, ні багача, ні елліна, ні юдея»). Християнський початок простежується також у принципах демократії, поділу влади й громадянського суспільства. Християнською спадщиною визнається ідея становлення соціальної правової держави як втілення вираженої в Новому Заповіті ідеї любові до ближнього [8, с. 80–83]. Зазначимо також про таку фактично правову ідею християнства, як володіння людиною свободою волі. У християнській антропології свободу волі вважають однією з абсолютних істин щодо природи людини. Згідно з християнською доктриною людина – єдина істота серед усіх живих істот, свободу волі якій подарував Творець. Воля людини є вільною у своєму виборі тому, що вона підкорюється людській владі [9, с. 247]. Варто погодитись із твердженням В.В. Дудченко про єдине коріння свободи особистості та ідеї правової держави. Правова держава визнає за основу свого існування принцип особистості, право на індивідуальну творчість і самовираження. Основною передумовою теорії правової держави є цей принцип особистості, принцип свободи [10, с. 235].

Отже, християнство імпліцитно містило ідею олюднення права, надання йому антропологічного виміру, що посприяло утвердженню антропологізму в українській правовій традиції.

Антропологізація в українській правовій традиції також пов'язана зі збереженням звичаєво-правового регулювання, яке, будучи відокремленим від прямого державного нормотворення, стоїть ближче до власне людини як члена спільноти. Правовий звичай – це «найантропніше» джерело права: між людиною й нормою

при цьому немає жодних посередників у вигляді суду або державного адміністративного органу. Тому формування, розвиток і «виживання» правових звичаїв є свідченням антропологічних характеристик цілої системи права.

Правові звичаї українців стали предметом багатьох досліджень [11; 12; 13], які простежують традиції звичаєво-правового регулювання від найдавніших державних утворень на території України до сьогодення, доводять чинність правових звичаїв у багатьох сферах регулювання, у тому числі й конституційній, а також поновлення за доби незалежності України правових звичаїв, насамперед у сфері приватних відносин. Сучасний дослідник Б.С. Бачур доводить, що до ХІХ століття такі норми й інститути цивільного звичаєвого права, як давність володіння, заволодіння, спільна власність, сервітутне право, чиншове право, практично не піддавалися змінам, оскільки в них зберігалася органічна залежність права від сутності й характеру народу [14]. І сьогодні в поземельних відносинах можна простежити вплив правових звичаїв. Зокрема, таким є інститут добросусідства, закріплений у Земельному кодексі України, що складається з вироблених століттями правил співжиття в сільській громаді [15, с. 135–142].

П.П. Чубинський, який досліджував звичаєве право, що діяло на українських землях у ХІХ столітті та застосовувалось волосними судами, окреслював такі його позитивні риси: розумність і справедливість (з досліджених ним більше ніж 500 рішень волосних судів не було жодного безглузлого чи явно недобросовісного), висока ефективність та авторитетність (скарги на рішення волосних судів подавалися дуже рідко), довіра до волосних судів не лише з боку селян, справи яких були підсудними таким судам, а й із боку поміщиків і єврейського населення, яке могло б звертатися до інших судів, підкуп суддів був надзвичайно рідкісним явищем [16].

Тема національного характеру – це тема національної самосвідомості й самовизначення людини, а сенс категорії

національного характеру полягає в тому, що вона насамперед не фіксує позитивно-правове явище, а становить форму самосвідомості народу (як і усвідомлення історичної долі цього народу з точки зору інших культур). Національний характер є тотожним зі своєрідним способом життя, комплексом культурних цінностей, правилами поведінки й системою інституцій, які притаманні певному народу. Національний характер формується історично та може визначити фактори, що спричиняють його становлення. Після того, як національний характер устиг скристалізуватися, він зазвичай виявляє чималу стабільність і вміння відкинути або асимілювати «підривні впливи» [17]. Постулати антропоцентричного сприйняття навколишнього світу були близькими й природними для українського народу, чим пояснюється їх утвердження в суспільній думці протягом багатьох століть.

Демократичному характеру українців, на думку М.І. Костомарова, властиве розуміння переваги особистості над общинністю, цінування особистісної свободи навіть у крайньому її вияві – сваволі, що є причиною непостійності, невиразності мети й форм життя, поривчастості, прагнення до створення чогось та водночас до знищення створеного; із цього ж постає відсутність прагнення до панування над іншими народами. Водночас такі риси мали й негативний сенс, оскільки визначили насамперед небажання й невміння українців підкоритися єдиній, чітко визначеній меті, спричинили відсутність цілеспрямованого розрахунку, відповідно, нездатність організувати та втримувати владу як основу державності. Усвідомлення повноцінності особистості й безумовності її свободи визначило особливе – поетичне, духовне – ставлення українців до Бога. Характер українців, як це довів М.І. Костомаров, формувалася насамперед у просторі особистого, «свого» життєвого світу [18]. Особливу роль у цьому відіграє «хата», що уособлює «свое», власні родину й господарство, відокремлений простір, у якому можна

відгородитися від «чужого», «ворожого». Вважаємо, що в цьому менталітеті українства на теренах Європи є схожим хіба що з позицією англійців, для яких їхня домівка є фортецею.

Побудові національного антропологічного світосприйняття сприяла низка інших чинників, які можна поділити на такі групи: геопсихічні (вплив підсоння, краєвиду й характеру природи на українців як цілості), історичні (спільність історичної долі народу, який живе «на межі»), соціопсихічні (соціальна структура українського суспільства з перевагою селянства), культуроморфічні (належність української культури до європейської культури, периферійний характер цієї належності), глибинно-психічні (комплекс меншовартості, окремі архетипи в колективному підсвідомому) [19, с. 66].

На сучасному етапі розвитку незалежної України проблема формування національної свідомості шляхом реконструкції рис етнічного менталітету стоїть у центрі уваги суспільства. Українці як етнос протягом століть характеризуються відносно стабільними рисами психічного складу та достатньо розгалуженою субетнічною структурою, що свідчить про життєздатність етнічної системи. Очевидно, що менталітет українського етносу є сформованим історично не на деструктивних, а на конструктивних духовно-творчих джерелах, на силі гуманізму, життєлюбства, життєпримирення з представниками інших етносів у межах своєї території. Названі риси українського менталітету яскраво ілюструють, що антропологічні погляди на буття права є природними, близькими для українців, тому сприйняття дійсності крізь призму антропологічних міркувань є природним також для сучасної правової української системи.

Основи менталітету українського етносу склали такі основні ідеї: безкі-нечність і незмірність світу; вічна змінюваність життя; людина в центрі світобудови; природа як матір; земля – наша годувальниця; хліб – усьому голова; свобода – найбільша цінність для люди-

ни; кожна людина має жити за правдою тощо. У ході досліджень ученими було виділено такі системотвірні ознаки менталітету українського народу:

- інтровертивність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

- кардіоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, любові до природи, яскраво відображених у пісенному фольклорі;

- анархічний індивідуалізм, партикулярне прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості й організованості;

- перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом [20, с. 93–100].

Подекуди науковці поряд із вищевказаними ознаками називають також провінційність («хуторянство») і консерватизм як типові риси українського етносу [21, с. 94].

Слушною вважаємо думку С.У. Гончаренка, який стверджує, що менталітет українського народу має такі основні риси, як волелюбність, індивідуалізм, прагнення соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософичність душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, ширість і душевна щедрість, працелюбність [22, с. 204].

Водночас майже всі дослідники минулого (М.І. Костомаров, В.К. Липинський, В.К. Винниченко) відзначали таку, здавалося б, протилежну антропоцентризму характерну рису українців, як індивідуалізм, що набуває крайніх форм асоціального егоцентризму. Він проявляється в схильності до непокори, в анархічному індивідуалізмі з його проявами в різних формах опосередкованого потягу до особистої свободи, з відсутністю організації, стійкості й дисципліни. Ця риса є небезпечною для побудови державності. Зосередженість на проблемах внутрішнього особисто-індивідуального світу призвела до переваги власних інтересів над громадськими, а відтак – до постійної со-

ціальної конфронтації, неможливості діяти злагоди навіть у дуже відповідальні, переломні моменти. Серед негативних ознак національного характеру визначають також взаємне непорозуміння, неузгодженість між словом і ділом, відсутність хибкої визначеності, соціальну відмежованість, мрійливість, імпульсивність.

Компромісним варіантом між егоцентризмом і формами колективної взаємодії є любов до свободи й гуманізм, який визначає лише такі способи соціальної організації, що ґрунтуються на принципах добровільності та ні в чому не обмежують свободу волі. Сильний вольовий елемент ментальності українців зумовив появу інституту козацтва. Проте багато дослідників українського етносу наголошують на недостатньо розвиненій соціальній волі. Перевага емоційності, споглядальності, мрійливості над волею в характері українця часто призводить до того, що поставлені цілі не досягаються або реалізуються не так, як було задумано. Неадекватність вольової регуляції відображається також в упертості, що проявлялася в прагненні діяти по-своєму, усупереч розумним доказам чи порадам [23, с. 94].

Менталітет українства значною мірою зумовлюється фронтиром – межею різних землеробських і скотарських культур, яка проходила українськими землями, крім того, межею різних християнських конфесій. Постійна загроза існуванню, відчуженість від усіх матеріальних цінностей суспільства за умов феодалних відносин, невпевненість у завтрашньому дні, спричинена соціальним і національним безправ'ям, виробили в українців риси безкорисливості, певною мірою аскетичного ставлення до земних благ, відчуття деякої неповноцінності. Цей психологічний настрій є підвладним християнським ідеям покірності, щедрості, милосердя, терплячості, скромності.

Демократизм сумісного співжиття українців зумовив те, що кожен із них є самостійним господарем, людиною незалежною. Натомість характер суспільних відносин зумовив появу в

них індивідуалістичної зорієнтованості. Однак українець, навіть будучи інтровертом, індивідуалістом за своїм характером, залишається людиною доброю й милосердною, зберігає співчуття до знедолених, скривджених. Останнє зумовлюється насамперед ототожненням ним себе з іншими людьми, віднайденням у них свого «Я». Саме тому українцеві близька християнська заповідь любити ближнього свого як самого себе [24, с. 377].

Українець – індивідуаліст, проте індивідуалізм його є неоднозначним. Ще російський історіософ К.Д. Кавелін, порівнюючи менталітет росіян та українців, майже одночасно з М.І. Костомаровим наголошував, що «індивідуальність малоросіян» є сильно розвиненою внаслідок їх історії та порівняно вищого ступеня культури, тоді як у «великоросів» індивідуальність не мала простору, реалізації особистості зовсім не було. К.Д. Кавелін в особистості, яка «усвідомлює свою безконечну, безумовну гідність», складає «необхідну умову будь-якого духовного розвитку народу» [25, с. 22], бачив основу європейського розвитку, прарифонен європейського життя.

Незважаючи на популярність тематики правового менталітету, у науковому середовищі не вироблено методологію його дослідження. Глибинні, найбільш усталені компоненти правового менталітету можна (і потрібно) досліджувати на основі ідіоматики й фольклору, що саме роблять учені [26]. Наприклад, українські прислів'я показують, що українці, з одного боку, одвічно прагнули до справедливості, а з іншого – розуміли величезну різницю між правом і законом («Не все так робиться, як у параграфі написано»). Ще більш виразним є розуміння відмінності між правом та його застосуванням («В суді правди не шукають»), залежності правозастосування від корупції («Де гроші судять, там право в куті»).

Проте навіть розуміючи, що, згідно зі словами В.М. Тertiшника, юридичні прислів'я – це вказівні пальці юриспруденції, сучасний «свіжий» зріз правого-

го менталітету потребує іншого об'єкта дослідження. На нашу думку, ним можуть стати результати соціологічних опитувань, хоча й цей ресурс є доволі обмеженим. Зауважимо, що більшість українських соціологічних інституцій не проводять цілеспрямованих досліджень правового менталітету українського суспільства та окремих його груп.

Отже, національний характер українського народу є благодатним ґрунтом для закладення основ національної юридичної антропології. Антропоцентричне розуміння правової реальності є близьким і природним для українського народу.

Ключові слова: правовий нігілізм, правові традиції, правовий менталітет, антропологія права, право, держава.

Правові традиції українського народу сягають корінням глибини віків. Навряд чи слід доводити, що становлення сучасної України та її перспективи як правової держави, історія прав і свобод людини в Україні мають осмислюватися в співвідношенні з вітчизняними традиціями.

Правовые традиции украинского народа уходят корнями в глубины веков. Вряд ли следует доказывать, что становление современной Украины и ее перспективы как правового государства, история прав и свобод человека в Украине должны быть осмыслены в соотношении с отечественными традициями.

Legal traditions of the Ukrainian people is rooted in the depth of centuries. It is hardly necessary to prove that the formation of the modern Ukraine and its prospects as a legal state, history rights and freedoms in Ukraine should be understood in its relation with the local traditions.

Література

1. Макарова О.В. *Форми прояву деформації правосвідомості населення України* / О.В. Макарова // *Часопис Київського університету права.* – 2009. – № 1. – С. 66–70.

2. Дручек О.В. Еволюція терміна «нігілізм» та національно-історична генеза феномена нігілізму / О.В. Дручек // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. – № 2. – С. 420–432.
3. Шульга А.М. Правовий нігілізм: український досвід / А.М. Шульга // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 4(51). – Ч. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnivs/2010_51_1/51-1/2.pdf.
4. Нерсесянц В.С. Філософія права : [учебник] / В.С. Нерсесянц. – М. : Норма – Інфра-М, 1997. – 652 с.
5. Харитонов Є.О. Правова система України: між західною та східною традиціями права / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1–2. – С. 161–169.
6. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ю.М. Оборотов ; Одеська нац. юрид. академія. – О., 2003. – 379 с.
7. Завальнюк В.В. Правові традиції та антропоцентричне розуміння правової реальності / В.В. Завальнюк // Юридичний вісник. – 2014. – № 3. – С. 12–19.
8. Оборотов Ю.Н. Государство в религиозной философии Владимира Соловьева / Ю.Н. Оборотов // Юридический вестник. – 1997. – № 1. – С. 80–83.
9. Флоровский Г.В. Пути русского богословия / Г.В. Флоровский. – М. : UMSPRESS, 1983. – 600 с.
10. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : [монографія] / В.В. Дудченко. – О. : Юридична література, 2006. – 301 с.
11. Гошко Ю.Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. : [монографія] / Ю.Г. Гошко. – Львів : Б. в., 1999. – 329 с.
12. Грозовський І.М. Звичаєве право запорозьких козаків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.М. Грозовський : Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 17 с.
13. Толкачова Н.Є. Звичаєве право : [навч. посібник] / Н.Є. Толкачова. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Київський університет, 2006. – 367 с.
14. Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в Х – середині XIX століть (історико-правовий аспект) : [монографія] / Б.С. Бачур. – О. : ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2008. – 204 с.
15. Коваленко Т.І. Роль правового звичаю в забезпеченні ефективності правового регулювання земельних відносин / Т.І. Коваленко // Право України. – 2010. – № 2. – С. 135–142.
16. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, снаряженной Императорским Российским географическим обществом // Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – СПб. : Юго-Западный отдел, 1872. – Т. 6. – 408 с.
17. Лисяк-Рудницький І.П. Україна між Сходом і Заходом / І.П. Лисяк-Рудницький // Історія філософії України : [хрестоматія]. – К. : Либідь, 1993. – С. 511.
18. Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров. – К. ; Х. : Майдан, 1991. – 72 с.
19. Пірен М.І. Основи етнопсихології : [підручник] / М.І. Пірен. – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка, 1997. – 389 с.
20. Дем'яненко В.М. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В.М. Дем'яненко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 93–100.
21. Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика / О.А. Донченко, Ю.В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
22. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
23. Кримський С.Б. Архетипи української культури / С.Б. Кримський // Феномен української культури: методологічні засади осмислення / за ред. В.І. Шинкарука, Є.К. Бистрицького. – К. : Фенікс, 1996. – С. 90–120.
24. Колодний А.М. Релігійні виваї національного буття українців / А.М. Колодний // Феномен української культури: методологічні засади осмислення / за ред. В.І. Шинкарука, Є.К. Бистрицького. – К. : Фенікс, 1996. – С. 373–384.
25. Кавелин К.Д. Наш умственный строй: статьи по философии русской истории и культуры / К.Д. Кавелин ; сост. В.К. Контора. – М. : Правда, 1989. – 654 с.
26. Тертишник В.М. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції / В.М. Тертишник // Юридичний журнал. – 2005. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1686>.